

The Continuity and Relationship between Meaning and Example in the Tombstone of the Islamic Age of Iran (Case Study of Ram and Stone Lion)

Esmael Maroufi Aghadam ¹, Karim Hajizadeh ², Reza Rezaloo ³, Behrouz Afkhami ⁴

1. Department of Archaeology, in the Faculty of Geography, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran. Email: esmaeel.maroufi@gmail.com

2. Department of Archaeology, in the Faculty of Geography, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran. Corresponding Author Email: k_hajizadeh@uma.ac.ir

3. Department of Archaeology, in the Faculty of Geography, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran. Email: reza_rezaloo@yahoo.com

4. Department of Archaeology, in the Faculty of Geography, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran. Email: bafkhami@uma.ac.ir

Article Info	Abstract
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history:</p> <p>Received: 31, July, 2019</p> <p>In Revised form: 11, April, 2020</p> <p>Accepted: 12, April, 2020</p> <p>Published online: 21, December, 2022</p>	<p>Tombstones in cemeteries are perhaps one of the most semantically complex human works of art. Tombstones deal with the most important and most painful event in human life, namely death and the hereafter. Tombstones exhibit great variety, both in general form and in their decorative motifs. Studying the morphology of the gravestones and exploring the human, animal, vegetal, geometric and other images, together they provide valuable information on Iranian-Islamic religious beliefs and historical sociology. Tombstones vary significantly according to the religious beliefs and the culture and geography of each region. In the group of tombstones analyzed in this paper the most important, from the point of view of visual semantics and mythological beliefs, are rams and stone lions. This group of tombstones are generally found in the western half of Iran, especially in the northwest and west of Iran. This paper is a descriptive-analytical study of field and library studies, seeking to discover the congruence between tombstone form and motifs and ornaments, i.e., the relationship between meanings and patterns in gravestones and lion-like stones found in cemeteries of the era of Islam in Iran. Studies show that the ram and lion tombstones themselves are symbols of greatness, bravery, heroism, greatness and courage, and all the sub-motifs on the body of these works also somehow reflect these traits and meanings, and they are completely dependent on the volume or morphology of the tombstones. Finally, it can be concluded that the stone carving artist has chosen these motifs with full knowledge of the meanings of the shape of the tombstones as well as the motifs placed on them. Therefore, he has been looking for the connection and dependence between form and image in his artwork.</p>

Keywords: Islamic era, Iran, gravestone, stone ram, stone lion.

Cite this The Author(s): Maroufi Aghadam, E., Hajizadeh, K., Rezaloo, Reza., Afkhami B., 2022. The Continuity and Relationship between Meaning and Example in the Tombstone of the Islamic Age of Iran (Case study of ram and stone lion): Journal of Archaeological Studies / No. 3, Vol. 14, Serial No. 31 -Autumn (169-193). DOI: 10.22059/jarcs.2020.286487.142760.

1. Introduction

A tombstone is a product that is created in the confrontation between several components of individual identity, social relations, mythological mindsets, conceptual system, ethnicity and religion. A grave is placed and marked (Streiter, Leonhard & Yoann, 2007: 2) and in fact is a monument for the deceased, which creates a continuity in time (Qorbani et al, 2007: 52). In general, it should be stated that there are many signs and symbols present on the tombstones, as well as in the engravings depicted on these works. Consequently, their study can provide a great deal of information related to studied communities and the deceased person themselves.

Tombstones can be divided into several categories in terms of form, including: altar-shaped tombstones, raised tombstones or shafts (stone or wood), simple conical tombstones, vertical rectangular tombstones, stone rams, stone lions, stone horses, cradle tombstone, and matching or stepped tombstones. Finally, it should be said that each of these forms or sizes, motifs and inscriptions, in addition to having artistic and aesthetic aspects, represent religious, holy and cultural thoughts and ideas. According to previous studies, ram-shaped tombstones or stone rams are mostly found in the western half of Iran, i.e., in the provinces of Lorestan, East and West Azerbaijan, Kohgiluyeh and Boyer Ahmad, Khuzestan, and Chaharmahal and Bakhtiari. Almost all the sources that have been written about stone rams up to now have attributed them to the Turkmens of Aq Qoyunlu and Kara Qoyunlu (Tanavoli, 2008:74).

In general, the image of the ram, with its twisted horns, in addition to being a sign of a ritual symbol or forgotten symbols of Iranian clans in the general culture of Iran (Mokhtarian and Shukri, 1390: 140), also has various other functions, including some other symbols. It is also possible to refer to the symbol of strength, masculinity and courage (Bigdeli, 1369: 117; Jalali et al., 2017: 29). In addition to other symbolic manifestations, the ram as the leader and symbol of the herd is a symbol of dignity and social status. This matter is also mentioned in the book "Al-Tafhim". In this book, the ram refers to a group of people and professionals; Among them, Muluq, Sarifan, Zarraban, Shabanan, and others, as well as any tower, indicates temperament, just as it indicates a smiling and noble character (Homaei, 1362: 325-331).

Bard Shir or Shir Sangi is more common among Lors and Qashqais and can be found in most valleys and mountains of the Zagros in the west, southwest and parts of southern Iran, as well as in the slopes of Western Alborz. In general, in addition to parts of Armenia and Azerbaijan, these works are scattered across the provinces of East and West Azerbaijan, Zanjan, Lorestan, Chahar Mahal and Bakhtiari, Kohgiluyeh, Fars, Isfahan and Khuzestan. One of the rites in Bakhtiari culture is placing a stone lion (bard shir) on the graves of long-lasting figures, famous and well-known, called the family (Qanbari Adivi, 2013: Foreword). These rites and rituals caused not only the lion stone itself, but also the motifs placed on its body to be a story and a symbol of the greatness, courage and prominence of these people (Hasanvand, 1388: 133).

Unlike other tombstones, on which all kinds of geometrical, plant, animal, and human motifs can be seen, on the tombstones of stone rams and lions, in most cases and in about 90% of this group of tombstones, tools and weapons have been chosen as the main motifs on the bodies of lions and stone rams. As mentioned, the chosen motifs include: swords, bows and arrows, daggers, guns, shields, maces, horsemen, all of which somehow recall the deceased person's power and glory during his lifetime. These

war tools all represent and imply words such as power, fighting, strength, courage, combativeness, and high social status.

Tombstones, in addition to bearing mythological and archetypal meanings in relation to the art and religion of ancient Iran, are also symbols of power, strength, courage, greatness, social status and the grandeur of the deceased person. The interesting thing to note about the ram and lion tombstones is that the appearance of these tombstones, including the patterns and decorations carved on them, demonstrates the same meanings. These motifs, which are mostly weapons and tools of war, typically represent the strength and courage of the deceased person, the greatness and respect, awe and glory, valor and bravery of the deceased person, etc. In general, they portray the social status of the deceased person. Finally, it can be said that all the concepts and symbols of the motifs placed on this group of tombstones represent the same meanings in their form and shape, and this shows that the craftsman who carved them was fully aware of the meanings of the form. The artisan has paid attention to the selection of the gravestones and the motifs and sought to establish the connection and dependence between form and image in their artwork.

پیوستگی و ارتباط بین معنا و مصداق در سنگ قبور دوران اسلامی ایران (مطالعه موردی قوچ و شیر سنگی)

اسماعیل معروفی اقدم^۱، کریم حاجی‌زاده^۲✉، رضا رضالو^۳، بهروز افخمی^۴

esmaeel.maroufi@gmail.com.

۱. گروه باستان‌شناسی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

k_hajizadeh@uma.ac.ir.

۲. نویسنده مسئول، گروه باستان‌شناسی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. رایانامه:

reza_rezaloo@yahoo.com.

۳. گروه باستان‌شناسی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

bafkhami@uma.ac.ir.

۴. گروه باستان‌شناسی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

اطلاعات مقاله چکیده

سنگ قبرهای موجود در گورستان‌ها را شاید بتوان یکی از پیچیده‌ترین آثار هنری بشری از نظر معناشناختی در ورای آنها دانست؛ چراکه این دسته از آثار با مهم‌ترین و دردناک‌ترین واقعه زندگی انسان یعنی مرگ و آخرت سر و کار دارند. سنگ مزارات چه از لحاظ فرم کلی و چه از منظر نقوش قرار گرفته بر روی آنها، از تنوعات زیادی برخوردار هستند؛ به طوری که مطالعه ریخت‌شناسی سنگ قبور و واکاوی نگاره‌های انسانی، حیوانی، گیاهی، هندسی و ... قرار گرفته بر روی آنها، در کنار هم اطلاعات ارزشمندی را در ارتباط با باورها و اعتقادات مذهبی ایرانی - اسلامی، جامعه‌شناختی تاریخی، فرهنگ‌شناسی و ... در اختیار قرار می‌دهد. سنگ قبرها، بنا بر اعتقادات و باورهای مذهبی و فرهنگ و جغرافیای هر منطقه، از تنوع چشمگیری برخوردار هستند. از جمله مهم‌ترین این دسته از سنگ قبرها از منظر معناشناختی و باورهای اسطوره‌ای، قوچ‌ها و شیرهای سنگی هستند که عموماً در نیمه غربی ایران و بالأخص در شمال غرب و غرب ایران یافت می‌شوند. شکل و هیبت این سنگ قبرها، علاوه بر معانی اسطوره‌شناختی و کهن‌الگویی نسبت به هنر و آیین ایران باستان، نمادی از قدرت، صلابت، شجاعت، بزرگی، جایگاه اجتماعی و ابهت شخص متوفی هستند. این مقاله به شیوه توصیفی - تحلیلی و با توجه به مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای، به دنبال کشف هم‌سویی بین فرم یا حجم با نقوش و تزئینات یا همان ارتباط بین معانی و مصادیق در سنگ قبور نوع قوچ سنگی و شیر سنگی موجود در گورستان‌های دوران اسلامی ایران است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که سنگ قبرهای قوچ و شیر خود نمادی از بزرگی، رشادت، قهرمانی، بزرگی و شجاعت بوده و تمامی نقوش فرعی قرار گرفته بر روی بدنه این آثار نیز، به نوعی بازگوکننده و تداعی‌کننده این صفات و معانی بوده و در ارتباط و وابستگی کامل با حجم یا ریخت سنگ قبرها هستند.

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۳۹۸/۰۵/۰۹

تاریخ بازنگری:

۱۳۹۹/۰۱/۲۳

تاریخ پذیرش:

۱۳۹۹/۰۱/۲۴

تاریخ انتشار:

۱۴۰۱/۰۹/۳۰

واژه‌های کلیدی: دوره اسلامی، ایران، سنگ قبور، قوچ سنگی، شیر سنگی.

استناد: معروفی اقدم، اسماعیل؛ حاجی‌زاده، کریم؛ رضالو، رضا؛ افخمی، بهروز، ۱۴۰۱. پیوستگی و ارتباط بین معنا و مصداق در سنگ قبور دوران اسلامی ایران (مطالعه موردی قوچ و شیر سنگی). مجله مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۱۴، شماره ۳، پاییز - پیاپی ۳۱-۱۴۰۱ (۱۶۹-۱۹۳).

DOI:10.22059/jarcs.2020.286487.142760

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

۱. مقدمه

یکی از مهم‌ترین یافته‌های تاریخی و بسیار مهم در طول دوران اسلامی که به صورت پراکنده و کم و بیش در تمامی مناطق جغرافیایی ایران زمین یافت می‌گردد، سنگ قبور یا سنگ مزارات موجود در گورستان‌ها است. سنگ مزارها و گورستان‌ها بخش لاینفک جوامع اسلامی در ایران و سایر سرزمین‌های اسلامی بوده، به طوری که هر کدام از اقوام، قبایل و تمدن‌ها به نوعی با مسئله مرگ، گورستان و سنگ قبور سر و کار داشته و همانند سایر آثار، ذوق و سلیقه هنری خود را در فرم و تزئین سنگ گورها نیز به کار گرفته‌اند. حاصل توجه به مرگ، آخرت و جاودانگی، سنگ مزارهای زیادی را سبب گشته که هر کدام از این دسته از آثار، نقش مهمی را در شناسایی و مطالعه جوامع در بعدهای تاریخی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و سایر ابعاد دیگر ایفا می‌کنند. سنگ قبور گورستان‌ها آثاری مکتوب از دوران خود به شمار می‌روند و شاید بتوان عنوان کرد که مهم‌ترین نقش را در شناسایی جامعه آن دوران، حداقل در بعد مذهبی و جریانات فکری، اعتقادی و باورها به عهده دارند. به طور کلی کمتر گورستانی در ایران یافت می‌شود که حداقل چندین سنگ قبر جالب توجه را در سینه خود نگاه نداشته باشد. این در حالی است که این آثار هنری با توجه به قرارگیری آنها در گورستان‌ها و مناطق دور افتاده، کمتر مورد توجه قرار گرفته و با بی‌مهری رو به رو شده‌اند. گرچه کتب، مقالات و تصاویر بی‌شماری از مزارها و آرامگاه‌های مقدس در طی سال‌های متمادی تهیه شده و در اختیار علاقه‌مندان و مشتاقان قرار گرفته است (حمزه نژاد و خراسانی مقدم، ۱۳۹۱: ۱۱۱)؛ علی‌رغم تلاش‌های به عمل آمده هنوز کم و کاستی‌هایی در این زمینه، خصوصاً در مطالعات سنگ قبور موجود در گورستان‌های اسلامی وجود دارد. باید عنوان کرد که شناخت جوامع گذشته تنها زمانی امکان‌پذیر خواهد بود که تمام جنبه‌های زندگی آن جامعه و آثار بازمانده از آنها، بدون جهت‌گیری خاصی، مورد مطالعه و کنکاش جدی قرار بگیرد.

در ارتباط با اهمیت نمادین اشیاء سنگی و این‌که از چه زمانی به عنوان سنگ قبر مورد استفاده قرار گرفته‌اند باید گفت «برای جوامع گذشته سنگ‌های طبیعی دارای یک معنی بسیار قدیمی بوده‌اند و سنگ‌ها غال با به منزله جایگاه ارواح شناخته می‌شدند» (یونگ، ۱۳۵۲: ۳۶۵). یعنی به نوعی روح فرد را در سنگ محبوس می‌دانستند. همچنین ساخت بناهای یادبود برای مردگان ریشه در اعتقادات دیگری نیز داشت؛ همچنان که یونانیان معتقد بودند اگر اموات را به نحو شایسته‌ای مدفون ن سازند، روح آنها سرگردان خواهد شد (هیس، ۱۳۴۰: ۱۱۱). به طور کلی می‌توان گفت سنگ قبر اثری است که در مصاف بین چندین مؤلفه هویت فردی، روابط اجتماعی، ذهن اسطوره‌شناسی، نظام مفهومی، قومیت و دین ایجاد شده است و به عبارت دیگر زمانی که زندگی فرد به پایان می‌رسد جوهره وجود او را با یادمانی که بر قبر او قرار می‌دهند، مشخص می‌کنند (Streiter, Leonhard & Yoann, 2007: 2) و در حقیقت یک بنای یادبود برای درگذشتگان یک پیوستگی در زمان ایجاد می‌نماید (قربانی و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۲). به طور کلی باید عنوان کرد که در فرم یا شکل کلی سنگ قبرها و همچنین در نقش و نگارهایی که بر روی این آثار به تصویر کشیده شده، نشانه‌ها و نمادهای زیادی قرار دارد که با مطالعه آنها می‌توان اطلاعات زیادی را در ارتباط با جوامع مورد مطالعه و خود شخص متوفی به دست آورد.

۲. پیشینه پژوهشی

در ارتباط با سنگ قبور و نقوش قرار گرفته بر روی این دسته از آثار هنری، در دهه‌های اخیر مطالعات چندی انجام گرفته؛ که از آن جمله می‌توان به: کتاب «سنگ مزارها و کتیبه‌های تاریخی گرگان و استرآباد» (مطوفی، ۱۳۸۷)؛ کتاب «سنگ قبر» (تناولی، ۱۳۸۸)؛ کتاب «هفتاد سنگ قبر» (رویایی، ۱۳۸۷)؛ کتاب «مزارات، سنگ نوشته‌ها و اسناد مراغه» (بیگ‌باباپور، ۱۳۸۸)؛ کتاب «سنگ‌قبرهای علویان در موزه مصر» (غفارنژاد، ۱۳۷۶)؛ کتاب «شیر سنگی، پژوهشی درباره شیر سنگی در بختیاری» (قنبری، عدیوی، ۱۳۹۳)؛ و مقالات بی‌شماری همچون: «سنگ مزارهای ایران» (پورکریم، ۱۳۴۲)؛ «سنگ قبرهایی از دهکده فشنک» (پورکریم، ۱۳۴۳)؛ «سنگ‌های مزار از پنجره مردم‌شناسی هنر» (خسرونژاد، ۱۳۷۷)؛ «نمونه‌هایی از سنگ مزارهای موزه گرگان» (رجایی علوی و وفایی، ۱۳۷۹)؛ «نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبرهای قبرستان دارالسلام شیراز» (پویان و خلیلی، ۱۳۸۹)؛ «سنگ مزار ناصرالدین‌شاه و یک سند تازه» (حامدی، ۱۳۸۹)؛ «سنگ نبشته‌های تاریخی شهرستان یزد (سنگ قبور قرن ۵ تا ۱۳ هجری)» (جباری کلخوران و خبیری، ۱۳۸۹)؛ «سنگ مزار در گورستان‌های کهن» (بزرگ‌نیا، ۱۳۸۹)؛ «سنگ قبرهای روستای آس قدیم» (الوانساز، ۱۳۹۰)؛ «سنگ‌های مزار، نمودی از وحدت مذاهب مختلف اسلامی در ایران» (کوهپیر و همکاران، ۱۳۹۴)؛ «سفید چاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان» (علی‌نژاد، ۱۳۹۳)؛ «بررسی و مطالعه نقوش تزئینی سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا از شهرستان دره شهر» (شریفی‌نیا و لشکری، ۱۳۹۶)؛ سنگ قبرهای آذربایجان غربی (Afandi & Afandiyev, 1983)؛ و تعدادی پایان‌نامه همچون: پایان‌نامه «زبان نقش و سنگ‌های مزار» (پدرام، ۱۳۷۷)؛ «سنگ گورهای هزارجریب» (محمدزاده، ۱۳۸۵)؛ «بررسی فرم و نمادپردازی در سنگ گورهای لرستان» (حسنوند، ۱۳۸۸)؛ «نقش‌های سنگ مزارهای گورستان دارالسلام شیراز» (چرائی، ۱۳۸۷)؛ «بررسی ساختار طراحی و نشانه‌شناسی سنگ‌قبرهای قبرستان دارالسلام شیراز» (خلیلی، ۱۳۸۸)؛ «بررسی نگاره‌های سنگ مقابر در دوره صفویه» (افقهی، ۱۳۸۷)؛ «بررسی تطبیقی فضای تصویری نقش سرو بر سنگ قبور اصفهان» (پری‌زنگنه، ۱۳۹۰) اشاره کرد. سیاحان، مکتشفان و افسران سیاسی مانند: راولینسن (۱۸۳۷-۱۸۳۹)؛ دوید (۱۸۴۵)؛ استارک (۱۹۳۲)؛ فیلبرگ (۱۹۳۵) نیز که از مناطق ایران عبور کرده، در سفرنامه‌های خود به طور ضمنی به گورستان‌ها، سنگ گورها و آیین‌های سوگواری اشاراتی داشته و در همچنین پژوهشگرانی که بررسی‌های مختصری در این باب نوشته‌اند مانند: آیلرز (۱۹۵۹)؛ ملدگارد (۱۹۶۴)؛ گاف (۱۹۷۰-۷۱)؛ واندن برگ (۱۹۷۲)؛ پورکریم (۱۹۷۴) و مشاهدات کرزن، موریه، لایارد، خانم بیشاب، کارنگ (۱۳۷۴). به طور کلی جدای از کتاب «سنگ قبر» آقای پرویز تناولی که ذکر آن رفت؛ از جمله پژوهش‌های دیگری که به طور اخص به سنگ قبور قوچ سنگی و یا شیر سنگی پرداخته می‌توان به مقاله «بررسی اسطوره و نماد قوچ در فرهنگ ایران باستان با محوریت قوچ‌های سنگی چهارمحال و بختیاری» (قربانی و همکاران، ۱۳۹۷)؛ «دیرینگی تاریخی و شیرهای سنگی؛ میراث کهن گورستان «کلانی» در فارس» (ارسنجانی، ۱۳۹۷) و پایان‌نامه «نگاهی نوین به حفاظت شیرسنگی در محوطه قبرستان‌های تاریخی استان چهارمحال و بختیاری» (زمانی، ۱۳۸۸) اشاره داشت. به طور کلی باید عنوان کرد که تاکنون پژوهشی که به طور اخص به فرم سنگ قبرها بپردازد و همچنین در پی رابطه‌ای بین نقوش سنگ مزارات و فرم یا شکل آنها باشد، صورت نگرفته و این مقاله نقطه عطفی در مطالعه سنگ قبرها در باب پیوستگی و ارتباط بین معانی و مصادیق است.

۳. سنگ قبور دوران اسلامی ایران

همانند دوره‌های پیش از تاریخ، در دوران اسلامی نیز، یکی از مهم‌ترین یافته‌های باستان‌شناسی که می‌تواند اطلاعات مفیدی در ارتباط با جنبه‌های معنوی جوامع گذشته در اختیار قرار دهد، آداب و رسوم دفن مردگان و داده‌های متعلق به این امر است. در دوران اسلامی، سنگ قبور متنوع که در سایر ادوار اسلامی ایران و در اکثر نقاط این مرز و بوم دیده می‌شود، در کنار مساجد و مقابر، از جمله مهم‌ترین آثار در ارتباط با اعتقادات مذهبی و باورهای دینی هستند. معماری این دسته از آثار و حضور بی‌شمار آیات قرآنی و احادیث، نقوش انسانی، حیوانی و گیاهی و ... بر روی آنها، می‌تواند مهم‌ترین دستاورد را در ارتباط با شناخت اعتقادات و باورهای مذهبی، جامعه‌شناختی اقوام، فرهنگ‌شناسی را به دست دهد. سنگ و لوح‌های قبور در واقع بخش لاینفک گورستان‌های دوران اسلامی هستند که عموماً در تمامی مناطق و هر جا که نشانی از یک گورستان باشد، دیده می‌شوند. اگرچه هیچ نشان و مدرکی از چگونگی آغاز کار گذاشتن سنگ بر قبر در دست نیست، اما صراحت فقه شیعه در چگونگی تدفین و گذاشتن نشانه (سنگ) بر قبر پس از چهل روز، می‌تواند سرآغاز این سنت به حساب آید (تناولی، ۱۳۸۸: ۷). به طور کلی سنگ قبر در جهان اسلام دارای اشکال متنوعی است و غالباً متأثر از معماری و فرهنگ منطقه است (علی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۵۰ - ۵۱). در یک نگاه کلی به سنگ قبور موجود در گورستان‌ها، این آثار به دو شیوه خوابیده (افقی) و ایستاده (عمودی) به کار رفته‌اند که در برخی از گورستان‌ها و بعضی مناطق، ترکیبی از هر دو را در یک گور می‌توان مشاهده نمود. شروع این سنت یعنی به کارگیری سنگ قبور ایستاده و خوابیده در گورستان‌ها و همچنین تقدم و تأخر آنها نسبت به یکدیگر مشخص نیست و نیاز به بررسی‌ها و مطالعات گسترده‌ای در این زمینه دارد (خسرونژاد، ۱۳۷۷: ۲۴). سنگ‌های افقی به کار گرفته شده در تدفین، معمولاً، مستطیل شکل و صندوقی بوده که در برخی از گورستان‌ها دارای طرحی محرابی شکل نیز هستند. تنوع سنگ‌قبرها در سنگ قبور نوع ایستاده یا عمودی بسیار بیشتر بوده و فرم‌های کلی بیشتری را در برمی‌گیرد.

۴. طبقه‌بندی سنگ قبور از منظر فرمی

آرامگاه‌ها، گورها و سنگ مزارات، قدمتی بس دیرینه در فرهنگ و تمدن بشری و از جمله ایران زمین دارند؛ اما تنها از منظر تاریخی، باستان‌شناسی و ویژگی‌های معماری مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در این میان هیچ‌گاه به نحوه شکل‌گیری، سیر تحول و معانی و مفاهیم مرتبط با تزئینات قبور توجه چندانی نشده و این در حالی است که نقوش قبور علاوه بر جنبه‌های زیباشناسی، دارای معانی عمیق اساطیری، دینی، فلسفی و عرفانی هستند و با باورهای مردمان زمانه خویش گره خورده‌اند. تزئینات سنگ قبور به واسطه ماندگاری و تداوم حیات، یکی از منابع مهم مردم‌شناسی و بررسی هنرهای تزئینی و نقش‌مایه‌ها در فرهنگ و هنر ایران به شمار می‌روند. علاوه بر نقوش متنوع بر روی سنگ قبور، خود این آثار سنگی نیز در گورستان‌های اسلامی ایران، دارای انواع و اقسام شکل‌ها بوده که هر کدام از این اشکال و احجام، ضمن تأثیرپذیری از الگوهای معماری دوران خود، دارای مفهوم عمیق قدسی نیز هستند. در فرهنگ ایرانی-اسلامی آیین‌های تدفین، آرامگاه و سنگ قبور از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده؛ به طوری که بسیاری از آثار به جای مانده متعلق به دفن مردگان، همچون مقابر و سنگ قبرهای متنوع، چه از نظر معماری و فرم‌شناسی و چه از منظر خوشنویسی، نقوش و تزئینات آن‌ها، دارای اطلاعات ارزشمندی هستند. تمامی این اهتمام و ارزش در ارتباط با دفن مردگان، از

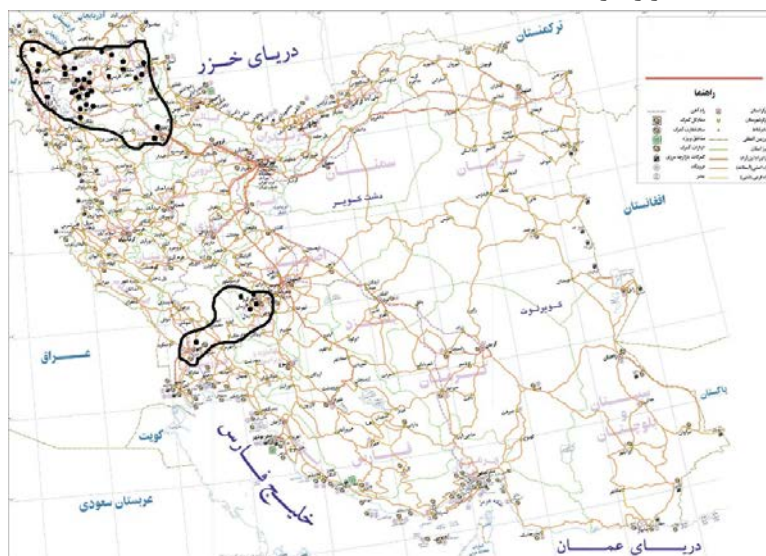
جایگاه والای مردگان مسلمان و اعتقادات مذهبی آنان سرچشمه می‌گیرد. در دوران اسلامی، سنگ قبرها به رغم ارتباط آنها با اعتقادات مذهبی و باورهای دینی و حتی اسطوره‌شناختی، در اشکال و یا فرم‌های متنوع بروز پیدا کرده‌اند. فرم و معماری این دسته از آثار و حضور بی‌شمار آیات قرآنی و احادیث، نقوش انسانی، حیوانی و گیاهی و ... قرار گرفته بر روی آنها، می‌تواند دست آوردهای مهمی را در ارتباط با شناخت اعتقادات و باورهای دینی، جامعه‌شناختی اقوام، فرهنگ‌شناسی، اسطوره و ... به دست دهد. به طور کلی سنگ قبرها به لحاظ فرمی به چندین دسته تقسیم می‌شوند که شامل: سنگ قبور محرابی شکل، سنگ قبور افراشته یا میل‌ها (سنگ یا چوب)، سنگ قبور مخروطی ساده، سنگ قبور مستطیل شکل عمودی، قوچ‌های سنگی، شیر سنگی، اسب سنگی، سنگ قبور گهواره‌ای، سنگ قبور مطبق یا پلکانی است. در نهایت باید گفت که هر کدام از این فرم‌ها یا احجام و نقوش و کتیبه‌های قرار گرفته بر روی آنها، علاوه بر دارا بودن جنبه‌های هنری و زیبایی‌شناختی، تفکرات و اندیشه‌های دینی و قدسی و فرهنگی را با خود به یدک می‌کشند.

۵. قوچ‌های سنگی

بر اساس مطالعات صورت گرفته سنگ قبور نوع قوچ شکل یا همان قوچ‌های سنگی بیشتر در نیمه غربی کشور یعنی لرستان، آذربایجان شرقی و غربی، کهکیلویه و بویر احمد، خوزستان و چهارمحال و بختیاری یافت می‌شود. تقریباً همه منابعی که تا به امروز درباره قوچ‌های سنگی نوشته شده، آنها را به ترکمن‌های آق‌قویونلو و قراقویونلو نسبت داده‌اند (تناولی، ۱۳۸۸: ۷۴). زیرا معنای لغوی این دو قوم با گوسفند و قوچ مرتبط هستند. با توجه به اینکه بیرق این دو طایفه با نقش گوسفند به نمایش درآمده‌اند، به همین دلیل قوچ‌های سنگی را به این دو حکومت محلی ایران نسبت می‌دهند (تناولی، ۱۳۸۸: ۷۴ - ۷۶). بر اساس بررسی‌های صورت گرفته، بیشترین تعداد قوچ‌های سنگی در گورستان‌های شمال غرب ایران، شرق ترکیه و قفقاز شناسایی شده‌اند که با مناطق زیستی طوایف ترکمن آق‌قویونلو و قراقویونلو هم‌خوانی دارد. تعدادی سنگ قبر نیز در مناطقی خارج از این محدوده به دست آمده که از آن جمله می‌توان به قوچ سنگی بختیاری مربوط به اواسط قرن هجدهم میلادی و قوچ‌های قرار گرفته بر روی قبور ارمنی‌ها در دیلمقان ارومیه اشاره کرد (تناولی، ۱۳۸۸: ۷۷). با توجه به بررسی‌های صورت گرفته، تاریخ استفاده از قوچ‌های سنگی بر روی گورها، بسیار قدیمی‌تر از دوره آق‌قویونلو و قراقویونلو بوده؛ به طوری که این رسم در آسیای کهن مرسوم بوده و در مناطق مختلف آذربایجان، قوچ‌هایی با قدمت‌های کهن‌تر نیز یافت شده است (Ağasioglu, 2013: 28-31).

مهم‌ترین گورستان‌هایی که در آنها از سنگ قبور قوچ شکل استفاده شده، شامل استان‌های آذربایجان غربی و شرقی، اردبیل، زنجان، چهارمحال و خوزستان است که از مهم‌ترین نمونه‌های این گورستان‌ها با این فرم سنگ قبر می‌توان به گورستان روستاهای انجق، دیزج علیا و شجاع مرنند، گورستان نقانلو سرعین، سنگ قبور روستای سجاس و سعیدآباد خدابنده زنجان، گورستان خواجه، پینه شالوار، اسفنجان، تسوج و محله شتربان تبریز، اسکو و شبستر، مشکین‌شهر، هریس، گورستان ایواغلی و آغبلاغ خوی، گورستان روستای بالاس عجب‌شیر، قوچ‌های سنگی روستاهای: لبلاب، گوی گنبد، نگارستان، آقا بابا سنگ، آقا بابا فرامرزی، سغندل ورزقان، قوچ‌های سنگی قلعه چالستر، هفشجان شهر کرد و بلداجی چهارمحال اشاره کرد (تساویر ۶-۱؛ نقشه ۱).

همان طور که مشخص است، بیشترین پراکندگی گورستان‌های دارای سنگ قبور قوچ شکل، متعلق به شمال غرب ایران بوده، که نمونه‌های مشابه این قوچ‌ها را در جمهوری آذربایجان همچون موزه نخجوان و در ترکیه نیز می‌توان مشاهده نمود. از جمله مهم‌ترین مناطق و گورستان‌های ترکیه و آذربایجان که در آنها سنگ قبور قوچ شکل یافت می‌شود می‌توان به: نخجوان، کول تپه (تپه خاکستر) قدیمی، ای‌ماختا، تپه اسماعیلیه، ملا عیساقلی، میل قره تپه، آنادولو (Anadolu)، لریک (Lerik)، گوی تپه اشاره کرد و علاوه بر این در مناطقی مانند ارزروم، تفلیس و ایروان، قوچ‌های سنگی با اضافه نمودن نقش یک صلیب بر روی بدنه آنها، بر روی قبور مسیحیان نیز مورد استفاده قرار گرفته است (Ağasioglu, 2013: 28-31).

نقشه شماره ۱: پراکندگی گورستان‌های دارای سنگ قبور نوع قوچ سنگی در ایران (مأخذ: نگارندگان)

Map 1. Distribution of cemeteries with ram-shaped tombstones in Iran (authors)

۵-۱. نمادشناسی قوچ سنگی و نقوش فرعی آن

قوچ‌های سنگی از نظر فرم تراش کاملاً مشابه یکدیگر بوده و با توجه به کاربرد نقوش و کتیبه بر روی بدنه آنها، به دو گروه (الف) قوچ‌های سنگی ساده و (ب) قوچ‌های سنگی حاوی نقش و کتیبه تقسیم می‌شوند. (الف) قوچ‌های سنگی ساده: سنگ قبور نوع قوچ شکل اکثراً ساده بوده و کمتر دیده می‌شود که بر روی این آثار سنگی نقوش و یا کتیبه قرار بگیرد. در این آثار، توجه هنرمند تراش، بیشتر بر شکل کلی بدن حیوان و ترسیم شاخه‌ای پیچان آن است؛ به طوری که در نگاه اول، این شاخه‌های پیچان قوچ بوده که نگاه هر بیننده‌ای را به خود جلب می‌نمایند.

(ب) قوچ‌های سنگی منقوش و کتیبه‌دار: در بررسی و مطالعه سنگ قبور قوچ شکل ایران و مناطق همجوار، تعدادی به همراه کتیبه و نقش و نگار نیز در گورستان‌ها و بر روی قبر متوفی قرار داده شده است. در این قوچ‌ها که تعداد محدودی را شامل می‌گردد، نقوش بر روی دو پهلو قوچ و در مواردی نیز بر پشت قوچ کنده‌نگاری شده است. از نظر فرم ظاهری، این دسته از قوچ‌ها نیز به مانند نمونه اول، از سنگ‌های رسوبی یکپارچه ایجاد شده‌اند و شاخه‌ای پیچ‌خورده مهم‌ترین ویژگی شکل ظاهری آنها است. تفاوت این دسته از قوچ‌ها نسبت به گروه اول، در به کارگیری نقوش متنوع بر روی بدنه آنها و همچنین استفاده از کتیبه‌های تاریخ‌دار و اشعار فارسی و عربی بر روی آنها است. مهم‌ترین نقوش به‌کاررفته در سنگ قبور قوچ شکل شامل:

تیر و کمان، گاوآهن، گاو، گوزن و شکارچی، خنجر، شمشیر، سپر و ... بوده که در نمونه‌های موزه زنجان، تبریز، بناب، عجب‌شیر، نخجوان و ترکیه و ... قابل مشاهده است. کتیبه‌های به کار رفته بر روی این سنگ قبرها نیز شامل: آیه الکرسی، صلوات کبیر، تاریخ و محل ساخت و اشعاری از شاعران نامداری چون فردوسی و سعدی است. با توجه به قرائت کتیبه‌ها، این نوع سنگ قبور بیشتر به متعلق به قرون ۹ و ۱۰ هجری و خصوصاً دوره صفوی هستند.

به طور کلی تمثال قوچ و شاخه‌ای پیچان آن، علاوه بر نشان از نماد آیینی یا نمادهای از یاد رفته از طوایف ایران در فرهنگ عمومی ایران (مختاریان و شکری، ۱۳۹۰: ۱۴۰)، دارای کارکردهای متنوع دیگری نیز بوده که از آن جمله می‌توان به علامت و نشانه‌شناختی قدرت و مردانگی و شجاعت بودن آن نیز اشاره کرد (بیگدلی، ۱۳۶۹: ۱۱۷؛ جلالی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۹). علاوه بر سایر جلوه‌های نمادین، قوچ به عنوان رهبر و نماد گله، نماد منزلت و جایگاه اجتماعی است. به این مطلب در کتاب «التفهیم» نیز اشاره شده است. در این کتاب آمده قوچ دلالت بر گروهی از مردم و پیشه‌وران دارد؛ از آن جمله ملوک، صریفان و ضرابان و شبانان و دیگران و همچنین هر برجی دلالت بر خوبی دارد، همچنان که بر روی خندان و ملک طبع و بزرگ منش دلالت دارد (همای، ۱۳۶۲: ۳۲۵ - ۳۳۱). به این معنا که در این کتاب نیز قوچ را نشانه‌ای از پادشاه و افرادی که دارای جایگاه اجتماعی بوده‌اند معرفی می‌کند. بنابراین قوچ هم نماد فرمانروایی و رهبری است و هم نماد جایگاه منزلت اجتماعی و هم نماد فره ایزدی که همان‌طور که بیشتر اشاره شد، فره صرفاً مختص شاه نیست و عموم مردم نیز می‌توانند آن را به دست آورند. به همین دلیل مجسمه سنگی قوچ را بر مزار کدخدایان، بزرگان ایل و افراد صاحب نفوذ که نزد مردم منزلت اجتماعی بالایی داشتند، و به نوعی انسان‌های فرهمندی بودند قرار می‌داده‌اند. شاخ در میان اقوام مختلف (به‌ویژه شاخ‌های گاو نر و گاو ماده و قوچ)، مظهر قدرت و نیرو بوده است (هال، ۱۶۶۹: ۱۹). قوچ‌های سنگی را می‌توان به عنوان نماد قدرت و شکست‌ناپذیری در نظر گرفت که بر سر مزار پهلوانان و جنگ‌آوران قرار می‌گرفتند. این آثار سنگی در آذربایجان در بیشتر گورستان‌ها بر سر گور قهرمانان و پهلوانان گذاشته می‌شد و نام قهرمانان نیز با قوچ عجین می‌گشت که از آن جمله می‌توان به مواردی همچون قوچ کوراوغلی، قوچ نبی، قوچ‌علی و ... اشاره کرد. آنچه مسلم است قوچ در گورستان‌های دوره اسلامی، در کنار سایر معانی نمادین و اسطوره‌های ایران باستان، بیشتر به عنوان سمبل مردانگی و رشادت، منزلت و جایگاه والا در جامعه به کار گرفته شده است.

تصویر ۱: قوچ سنگی با نقوش شکار گوزن و شمشیر (مأخذ: نگارندگان) تصویر ۲: قوچ سنگی با نقش تیر و کمان، موزه آذربایجان (مأخذ: نگارندگان)

Figure 1. Stone ram with deer hunting motifs and sword (authors)

Figure 2. Stone ram with bow and arrow motifs, Azerbaijan Museum (authors)

تصویر ۳: قوچ سنگی با نقش خنجر، موزه آذربایجان (مأخذ: نگارندگان) تصویر ۴: قوچ سنگی با نقش شمشیر، موزه نخجوان (مأخذ: نگارندگان)

Figure 3. A stone ram with a dagger pattern, Azerbaijan Museum (authors)

Figure 4. A stone ram with a sword pattern, Nakhchivan Museum (authors)

تصویر ۵: قوچ سنگی با نقش تیرکمان، مراغه (مأخذ: نگارندگان) تصویر ۶: قوچ سنگی با نقش سپر و شمشیر، مراغه (مأخذ: نگارندگان)

Figure 5. A stone ram with a bow and arrow motif, Maragheh (authors)

Figure 6. A stone ram with a shield and sword motif, Maragheh (authors)

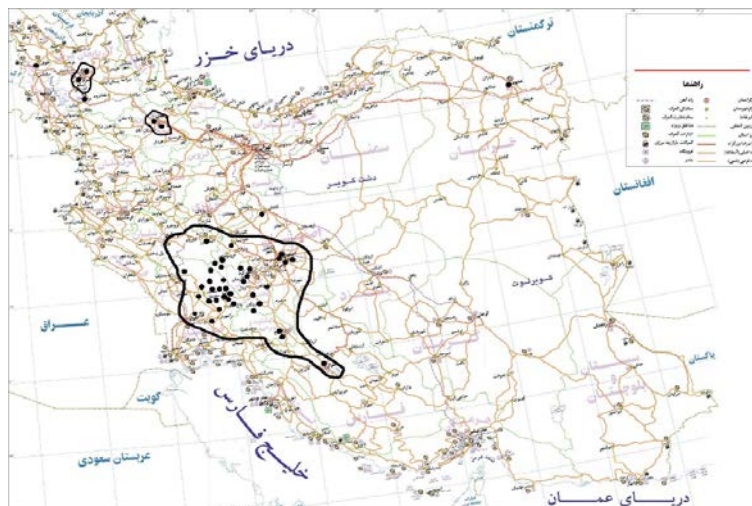
۶. شیرهای سنگی

بردشیر یا شیر سنگی بیشتر در میان لرها و قشقایی‌ها متداول بوده و در اکثر دره‌ها و کوه‌های زاگرس در غرب، جنوب‌غرب و بخش‌هایی از جنوب ایران و همچنین در دامنه‌های البرز غربی یافت می‌شوند. به طور کلی این آثار علاوه بر قسمت‌هایی از کشورهای ارمنستان و آذربایجان، در استان‌های آذربایجان شرقی و غربی، زنجان، لرستان، چهارمحال و بختیاری، کهگیلویه، فارس و اصفهان و خوزستان پراکنده هستند. این آثار مختص این مناطق نبوده و در جای‌جای دیگر ایران نیز به صورت نادر یافت می‌شوند؛ از آن جمله هوتوم شنیدلر از شیر و قوچ سنگی در قهرود کاشان و سایکس از شیر سنگی در مشهد یاد کرده است (تناولی، ۱۳۸۸: ۱۲).

با یک نگاه سریع به جغرافیای شیرهای سنگی معلوم می‌گردد که بیشترین تجمع این گروه از سنگ قبرها، متعلق به سرزمین لرهای بزرگ بوده که در سرتاسر استان‌های چهارمحال و بختیاری، خوزستان، کهگیلویه و فارس پراکنده‌اند. پرویز تناولی قدیمی‌ترین شیرهای سنگی را متعلق به دوره صفوی برمی‌شمارد (تناولی، ۱۳۸۸: ۲۷ - ۳۰)؛ اما بر اساس منابع مکتوب، قدیمی‌ترین نمونه شیر سنگی در شمال‌غرب ایران و در منطقه آذربایجان یافت شده که متعلق به سلطان اویش، دومین سلطان سلسله آل جلائر است (کارنگ، ۱۳۷۷: ۱۱۲). سنت استفاده از شیرهای سنگی در فرهنگ بختیاری از دیرباز تاکنون مانده و به تناسب دوره‌های مختلف و زمان‌های اقتدار و شکوه ایران این سنگ‌ها با شکل، هیبت و اندازه مختلفی روی قبرها قرار می‌گرفته است، یعنی هر زمان که

دوره اوج قدرت ایران بوده، شیرهایی که بر روی مزارها قرار می‌گرفته نیز مقتدرانه و باشکوه‌تر بوده همانند شیرهایی که از دوره صفویه و زندیه باقی‌مانده است (قنبری، عدوی، ۱۳۹۳: ۴۳). حضور شیرهای سنگی در این مناطق به حدی است که برخی از شهرها همچون هفشجان در چهارمحال، به شهر شیرهای سنگی شهرت دارد (بزرگ‌نیا، ۱۳۸۹: ۸۵-۸۶؛ هفشجانی، ۱۳۹۵: ۵). به طور کلی شکل شیرهای سنگ قبرهای مردان [بختیاری] و لرستان، می‌تواند ناشی از روحیه مردانگی و جنگندگی در این سامان باشد که در فرهنگ محلی با واژگانی همچون شیر شکار، شیر زرد و دیگر القاب برای توصیف شجاعت و نترس بودن مردان همراه است (حسنوند، ۱۳۸۸: ۱۳۲-۱۳۳). علاوه بر این شاید نیز این مسئله یعنی حضور بی‌شمار برد شیری در این منطقه، در ارتباط با سرزمین اصلی شیر ایرانی یعنی حاشیه کارون بوده باشد. شیر ایرانی در مناطق وسیعی از جنگل‌های اطراف رودخانه‌های کرخه، دز، و کارون گرفته تا مسجدسلیمان و رامهرمز و بوشهر و کازرون و دشت ارژن در غرب شیراز می‌زیسته است. در واقع باید می‌توان گفت که فرهنگ و سنت مردمان ایل بختیاری از سویی زاینده محیط پیرامون آنها نیز بوده است (رضادوست و مومبینی، ۱۳۹۰: ۱۰۷).

از جمله مهم‌ترین گورستان‌های دارای شیر سنگی شامل: شیر سنگی گورستان شادآباد مشایخ و ده لیقوان تبریز، گورستان‌های هفشجان (هفشی‌جان) شهرکرد، گورستان دشت لاله کوه‌رنگ، سنگ شیرهای گورستان گوجان و گورستان چلیچه فارس، گورستان کهباد و ترشک بخش سوسن، شهسوار، راسوند و جاده بیان ایذه، گورستان دارالسلام شیراز و به طور کلی اکثر گورستان‌های چهارمحال، لرستان، خوزستان، کهگیلویه و اصفهان (تصاویر ۷-۱۲؛ نقشه ۲). شکل ظاهری برد شیرها به صورت ایستاده با سر و گردن مستقیم و ارتفاع کمتر از یک متر و طول یک متر و بیست تا سی سانتیمتری است. چهره این گروه از سنگ قبرها به صورت یک مرد با سبیل بلند و چشم‌های درشت و ابروهای پیوسته و بینی به نمایش درآمده که در واقع تأکیدی بر خصلت مردانگی و شجاعت و پیوند آن با هیبت شیر و خصوصیات طبیعی و ذاتی اوست (حسنوند، ۱۳۸۸: ۱۰۲). در فرم دهی شیرهای سنگی، بیشتر به چهارچوب کلی بدن حیوان پرداخته شده و جزئیات بدن به نمایش در نیامده است.

نقشه شماره ۱: پراکندگی گورستان‌های دارای سنگ قبر نوع شیر سنگی در ایران (مأخذ: نگارندگان)

Map 1. Distribution of cemeteries with stone lion tombstones in Iran (authors)

۱-۶. نمادشناسی شیر و نقوش فرعی آن

همانند سایر حکومت‌های دیگر، صفویان نیز برای تحکیم و تداوم مذهب شیعه، هنر و معماری را وسیله‌ای در راه خدمت به مذهب قرار دادند. در رابطه با هنر مجسمه‌سازی، شکل و هیأت شیر برای نیل به این مقصود بهترین عامل بود. زیرا علاوه بر اینکه ایرانیان این شکل را از دیرباز می‌شناختند، آن را نماد حضرت علی (ع) نیز می‌شمردند. چنین بود که صفویان اندام شیر را موضوع اصلی پدیده‌های هنری خود قرار دادند. یکی از این پدیده‌ها استفاده از شیرهای سنگی به عنوان سنگ قبر بود که مردم چهارمحال و بختیاری بیشترین بهره را از آن بردند (تناولی، ۱۳۹۲: ۵۵-۵۶). در اشعار مولوی می‌خوانیم:

«از علی میراث داری ذوالفقار بازوی شیر خدا هستت بیار».

لرها یا بختیاری‌ها به مدت بیش از دو هزار سال در سرزمین‌های بومی خود زندگی کرده (هال و لوچیک، ۱۳۷۷: ۲۲۸) و تمرکز آنها در لرستان، چهارمحال و کهگیلویه است (دادور و مؤذن، ۱۳۸۸: ۴۰)، بنابراین آثار هنری موجود در سرزمین آنها نیز از سنت‌ها، باورها و اسطوره‌شناختی آنها سرچشمه گرفته است. یکی از آیین‌های موجود در فرهنگ بختیاری، قرار دادن شیر سنگی (بردشیر) بر مزار چهره‌های ماندگار، سرشناس بزرگ و بنام ایل بوده است (قنبری عدیوی، ۱۳۹۳: پیش‌گفتار). این آیین و رسومات موجب گردید که نه تنها خود سنگ شیر، بلکه حتی نقوش قرار گرفته بر روی بدنه آن نیز حکایت و نمادی از بزرگی و شجاعت و برجستگی این افراد باشد (حسنوند، ۱۳۸۸: ۱۳۳). لره‌های بختیاری این نماد را بر روی گورخان‌ها، کلانتران، جنگجویان، ایل بک‌ها و مردان شجاع و مهم نصب می‌کردند که نشانه‌ای بود از شجاعت، دلاوری و ویژگی‌هایی چون هنرمندی در شکار و تیراندازی در جنگ و مهارت در سوارکاری به همین دلیل است که بر روی سنگ قبور برد شیری نیز همانند قوچ‌های سنگی، نقوش متنوعی از ابزارهای جنگی قرار گرفته که این نگاره‌ها به نوعی بازگوکننده تمامی نمادهای این آثار سنگی هستند. از جمله مهم‌ترین نقوشی که بر روی این دسته از سنگ قبور قرار گرفته می‌توان: نقش سوارکار، تفنگ، شمشیر، خنجر، گرز، سپر، چاقو، تیر و کمان اشاره داشت که تمامی این نقوش بیانگر موقعیت اجتماعی فردی بود که با نماد شیر بر روی مزار نصب شده است. گذاشتن شیر سنگی بر سر مزارها نشانگر شهامت و دلیری و بزرگی متوفیانی است که با شهامت و شجاعت کشته می‌شدند.

در ایران باستان نقش شیر علاوه بر مفاهیم نجومی، نماد ایزد مهر بود و در دوره اسلامی به تنهایی و یا به همراه خورشید (خصوصاً اواخر دوره سلجوقیان، قرن پنجم و ششم هجری به بعد با مفهوم مذهبی) و با نماد حضرت علی (ع) امام اول شیعیان دیده می‌شود (خزایی، ۱۳۸۰: ۳۸). در فرهنگ و ادبیات ایران نیز شیر کنایه از شجاع و دلیر است. چنانچه اصطلاحاتی همچون سالار شیر، شیر مست، دلالت بر این نکته دارد و حتی شیر نام یکی از دوازده پهلوان ایران بوده است (دهخدا، ذیل واژه شیر). برجسته‌ترین حیوانی که در میان سنگ قبور دیده می‌شود شیر است که به دو صورت نقش این حیوان بر روی سنگ قبور؛ وهمچنین به صورت مجسمه مصور می‌شوند. شیر در تمام تمدن‌های خاور نزدیک از گذشته سمبل قدرت و سلطنت بوده است. قدرتش برابر با خورشید است. از دیرباز مورد توجه پادشاهان و عموم بوده و اغلب نماد شوکت، جلال، سلطنت و قدرت است (یاحق، ۱۳۸۶: ۵۵۳).

تصویر ۷: شیر سنگی هفشجان (مأخذ: <https://hamgardi.com>)

تصویر ۸: نقوش تفنگ، شمشیر و خنجر بر روی شیرهای سنگی ایذه (مأخذ: <https://fa.wikipedia.org>)

Figure 7. Hafeshjan stone lion (<https://hamgardi.com>)

Figure 8. Patterns of guns, swords and daggers on Izeh stone lions (<https://fa.wikipedia.org>)

تصویر ۹: شیر سنگی ایذه با نقش شمشیر (مأخذ: <http://www.donyayesafar.com/n/9257>)

تصویر ۱۰: شیر سنگی بختیاری با نقوش شمشیر و سپر (مأخذ: <http://4iranian.com/index.aspx?siteid>)

Figure 9. Ize stone lion with a sword pattern (<http://www.donyayesafar.com/n/9257>)

Figure 10. Bakhtiari stone lion with sword and shield designs (<http://4iranian.com/index.aspx?siteid>)

تصویر ۱۱: شیر سنگی بختیاری با نقش تفنگ و خنجر یا چاقو (مأخذ: <http://rezvanstone.ir>)

تصویر ۱۲: شیرهای سنگی لالی خوزستان با نقوش شمشیر، سپر، و ... (مأخذ: <http://lalinews.ir/Pages/News-3425>)

Figure 11. Bakhtiari stone lion with the image of a gun and dagger or knife (<http://rezvanstone.ir>)

Figure 12. Lali Khuzestan stone lions with sword, shield, etc. patterns (<http://lalinews.ir/Pages/News-3425>)

۷. تحلیل نقوش سنگ قبور مورد مطالعه

در دوران اسلامی و خصوصاً در ایران اسلامی، هنرمند سنگ تراش در ایجاد نقوش بر روی بدنه سنگ قبرها، به انتخاب نقوشی اهتمام ورزیده که در عین دارا بودن جنبه‌های زیبایی‌شناختی، تکمیل‌کننده و هم‌سو با مفاهیم و معانی نمادین فرم کلی سنگ مزارات باشد. این نکته و دقت در ارتباط بین شکل و نگاره، در قوچ‌های سنگی و شیرهای سنگی به نسبت دیگر سنگ قبرها بیشتر رعایت شده و به آسانی قابل تشخیص است. بنابراین بر خلاف سایر سنگ قبور دیگر، که بر روی آنها انواع نقوش هندسی، گیاهی، حیوانی، انسانی

دیده می‌شود؛ بر روی سنگ قبور قوچ و شیر سنگی، در بیشتر مواقع و در حدود ۹۰٪ این گروه از سنگ مزارات، ابزارآلات و جنگ‌افزارها به عنوان نقوش اصلی بر روی بدنه شیرها و قوچ‌های سنگی انتخاب گردیده است. نقوش انتخاب گشته همان‌طور که ذکر گردید شامل: شمشیر، تیر و کمان، خنجر، تفنگ، سپر، گرز، سوارکار بوده که تمامی آنها به نوعی قدرت و شکوه شخص متوفی در زمان حیات وی را یادآور می‌شوند. این ابزارآلات جنگی تماماً بازنمایی و دلالت بر واژگانی همچون قدرت، جنگاوری، نیرو، شجاعت، رزمندگی، پهلوانی، جایگاه اجتماعی دارند. با قرار دادن معانی فرم سنگ قبرها و مفاهیم نقوش مذکور در کنار یکدیگر، متوجه خواهیم گشت که هنرمند سنگ‌تراش با آگاهی کامل از نمادشناسی نقش‌ها، به انتخاب این دسته از نگاره‌ها پرداخته و به نقر آنها بر روی سنگ قبور شیر و قوچ سنگی اهتمام ورزیده است. نمادشناسی این نقوش نشان می‌دهد که نگاره‌های به تصویر کشیده شده، اشاره به شخصیتی مبارز و قدرتمند و والا مقام دارد و منعکس‌کننده جایگاه مهم اجتماعی وی است (جدول‌های شماره ۱ و ۲).

۷-۱. نگاره شمشیر

شمشیر در اصل متشکل از یک تیغه و یک قبضه است و بنابراین نماد اتحاد شمرده می‌شود. هنوز هم شمشیر یک نماد مذهبی برای اسقف‌های شرقی و بخشی از لباس رسمی آنها به شمار می‌رود. شمشیر را نمادی از انهدام جسمانی و اراده روحی و نیز نماد روح و کلام خدا دانسته‌اند. شمشیر به سبب دلالت بر نابودی جسم، باید نمادی برای تکامل معنوی باشد. در میان برخی اقوام شمشیر هرگز یک شی عادی نبوده و برعکس همیشه نمادی متناسب عالی‌رتبگان و والاترین درجات بوده است. شمشیر تقریباً همواره حق انحصاری مقامات بالا بوده است (سرلو، ۱۳۸۸ : ۵۳۰-۵۳۳؛ به نقل از اخوان اقدم، ۱۳۹۳: ۴۶). این ابزار جنگی در دنیای باستان، نمادی از قدرت، مبارزه و مقاومت در برابر دشمنان بوده و همواره از اهمیت و احترام خاصی برخوردار بوده است. از نکات جالب توجه در ارتباط با شیرهای سنگی، حضور نقش شمس بر پهلوی آنها در کنار نقش شمشیر است که این مورد در بر وی شیرهای سنگی امام‌زاده هارون و درب امام و لابه اصفهان یافت می‌شود. فرم شیر در کنار نقوش شمشیر و خورشید دارای جنبه‌های نمادین و معانی مذهبی بوده؛ به طور که در نزد هنرمندان شیعی، خورشید نمادی از حضرت محمد (ص)، شیر نمادی از امام علی (ع) و شمشیر نیز نمادی از شمشیر ذوالفقار ایشان است (خزایی، ۱۳۸۰: ۳۸-۳۹). ذوالفقار نزد بسیاری از مسلمانان مخصوصاً شیعیان به صورت نمادی از قدرت و شجاعت امام علی (ع) نمودار شده است. امام علی (ع) را در شمایل‌های مذهبی، معمولاً در حالتی تصور می‌کرده‌اند که ذوالفقارش (که در نگاه عوام شمشیری دو زبانه است) در دست دارد (ذوالقرنین، ۱۳۹۲: ۸۴۹). در دوره صفوی نقش شمشیر ذوالفقار را بر روی فلوس‌های مسی ضرب و بر روی پارچه درفش‌ها رسم می‌کردند، در زمان فتحعلی شاه قاجار نیز هنوز نقش کردن ذوالفقار بر روی درفش‌ها متداول بوده و عده‌ای از درفش‌های نظامی سپاه وی نقش این شمشیر را داشته است. در یکی از کتاب‌های اروپایی که در دوره قاجار در انگستان منتشر شده است، در ضمن بحث راجع به قشون عهد فتحعلی شاه نوشته است: «هر فوجی درفش مخصوص به خود دارد این درفش‌ها بر رنگ‌های گوناگون و با اقسام مختلف است و از پارچه‌های گران‌بها ساخته شده و مثلثی و گوشدار است و بر روی آنها شعارهای مذهبی یا آیاتی از قرآن نوشته شده و روی اغلب آنها شیر و خورشید یا ذوالفقار (شمشیر دو تیغه علی) نقش گردیده است (ذکاء، ۱۳۴۴: ۲۱-۲۹؛ تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳: تنوع نقش شمشیر در سنگ قبور قوچ و شیر سنگی (مأخذ: نگارندگان)

Figure 13. Variation of the role of the sword in the tombstones of Koch and Shir Sangi (authors)

۲-۷. نگاره تیر و کمان

در تمدن بشری اهمیت تیراندازی با کمان به قدری است که دانشمندان امروزی، پیشرفت اولیه بشر را مدیون پیدایش آتش، چرخ و تیراندازی با کمان می‌دانند. ایرانیان اولین مللی بودند که تیراندازی با کمان را به عنوان یک ضرورت در زندگی خود ابداع و به کار گرفتند. این وسیله از آغاز پیدایش در تمام فرهنگ‌ها و سنت‌های اقوام ایرانی به وضوح دیده می‌شود. به طور کلی کمان نشانه قدرت است؛ مبنای این نماد مفهوم کشش بوده و بسیار شبیه قدرت حیات و نیروی معنوی است. تیر و کمان را نشان انرژی خورشید و نیروی باروری و پاک‌کنندگی نیز دانسته‌اند (سرلو، ۱۳۸۸ : ۶۳۰). پیکان/ تیر درخشش قدرت متعالی را می‌نماید. پیکان نشانه پرتو خورشید نیز بوده است (سرلو، ۱۳۸۸ : ۲۴۳). تیر و کمان در اوستا به عنوان ابزاری جهت یاری رساندن و نمایش قدرت و آمادگی توصیف شده است. در اوستا در فروردین یشت، در توصیف شخصیت اسطوره‌ای گشتاسب، وی را مجهز به تیر و کمانی توصیف نموده که با سلاح خود، آماده یاری رساندن به دین اهورایی زرتشتی است: « فروهر کوی «ویشتاسپ» (گشتاسب)، پارسا، تهم، متحد با کلام مقدس، دارنده گرز نیرومند اهورایی را می‌ستاییم که با کمان و با تیر برای راستی (اشه) جای آزاد جست؛ که با کمان و با تیر برای راستی جای آزاد یافت، که خود را بسان بازو و یاور این دین اهورایی زرتشتی آماده کرد (مولایی، ۱۳۸۲ : ۱۰۵)؛ به نقل از رسمی، ۱۳۹۱: ۵۷؛ تصویر ۱۴).

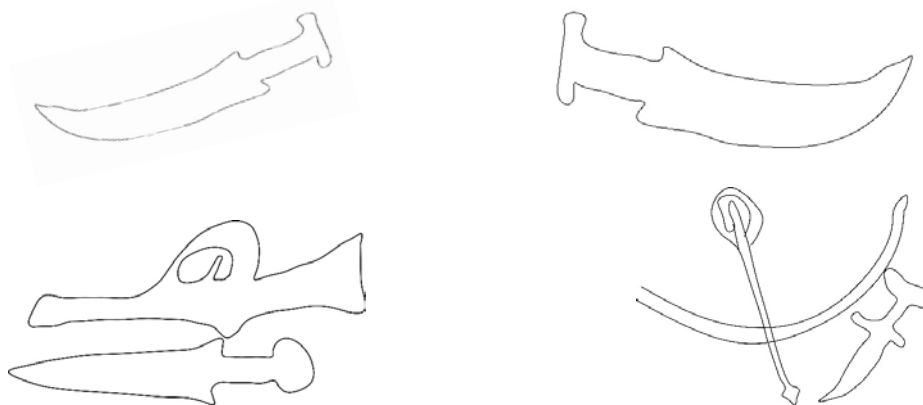
تصویر ۱۴: نگاره تیر و کمان بر روی سنگ قبور قوچ و شیر سنگی (مأخذ: نگارندگان)

Figure 14. The image of a bow and arrow on the tombstone of a ram and a stone lion (authors)

۳-۷. نگاره خنجر

خنجر از لحاظ نمادشناسی بر خرد انسان دلالت دارد که دارای قوه تمیز است و نیز می‌تواند امور زاید را از بین ببرد. خنجر مثله کردن اجباری نیز معنا می‌دهد و ابزاری است با معنای نابودی (Ronnberg & Leeuwen,)

490: 2010). این نقش اشاره به شخصیتی قدرتمند و جنگجو دارد و نمایانگر مردانگی شخص متوفی است. یکی از رسوم در ایران باستان، خنجر فرستادن به سوی دیگران بوده که این رسم نشانه آمادگی برای ستیز و نمایش زورمندی بوده است (تصویر ۱۵). این داستان و رسم فرستادن خنجر در داستان بهرام چوبین در شاهنامه فردوسی، بین او و هرمزد شاه انجام گرفته است «یکی سله از خنجر انباشته یکایک سر تیغ برگاشته» (فردوسی، ۱۳۷۴، ج ۶: ۲۰۴۱؛ به نقل از قهرمانی، ۱۳۹۶: ۱۹۳).

تصویر ۱۵: تنوع اشکال خنجر بر روی سنگ قبور قوچ و شیر سنگی (مأخذ: نگارندگان)

Figure 15. The variety of dagger shapes on the tombstones of ram and Lion Stone (authors)

۴-۷. نگاره تفنگ یا اسلحه

نگاره تفنگ بر روی سنگ قبور مورد مطالعه به دو صورت تپانچه و یا تفنگ بزرگ نقش بسته و اغلب بر روی سنگ قبرهای برد شیری یا شیر سنگی به نمایش درآمده است (تصویر ۱۶). اسلحه، کمان و شمشیر، سه ابزار آلات جنگی هستند که بر روی قالی و سایر هنرهای تجسمی دیگر به وفور به نمایش در آمده است و هر کدام نمادی از دفاع و مقابله در برابر شیطان هستند (هال، ۱۳۸۹: ۷۶ - ۵۷؛ ghazarian, 1985: 24-31؛ Margarian, 1986: 61-68). تفنگ به همراه شمشیر جزو آن دسته از نمادهایی هستند که در دوره اسلامی به وفور مورد استفاده قرار گرفته و در نمادپردازی ایرانی، نماد و سمبلی از قدرت، مبارزه جویی و جهاد در راه خدا است (مرشدی‌زاد، ۱۳۸۷: ۸۷).

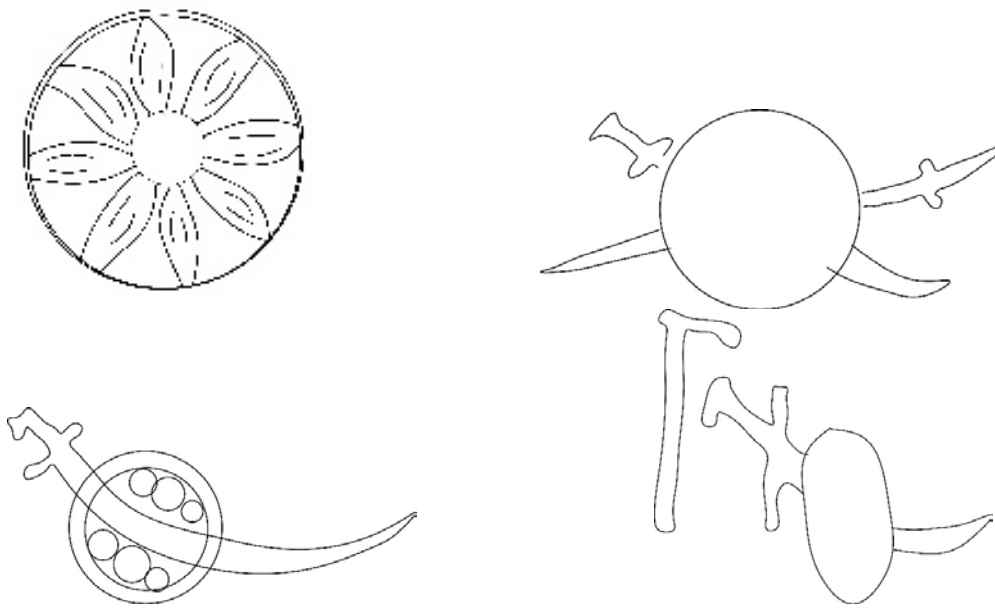
تصویر ۱۶: اشکال تفنگ بر روی سنگ قبور شیر سنگی (مأخذ: نگارندگان)

Figure 16. The shape of a gun on the tombstone of a stone lion (authors)

۵-۷. نگاره سپر

سپر جنگی بر روی سنگ قبور ادوار اسلامی ایران، به دو صورت ساده و همراه با تزئینات و اکثراً در کنار نگاره شمشیر به نمایش در آمده است (تصویر ۱۷). سپر یک نماد طبیعی برای مبارزه در نبرد بوده و جان آدمی را در برابر حمله دشمن محافظت می‌کرد. سپرها همانند شمشیر و تیر و کمان و سایر ادوات جنگی دیگر، نمادی بسیار شناخته‌شده برای قدرت هستند. این نگاره بر روی سنگ قبور دوره اسلامی، برای نشان دادن شجاعت، حفاظت و کسب پیروزی به کار گرفته شده و نشانی از قدرت و جنگاوری و هیبت هستند. نقش سپر در هنر

اسلامی ایران معانی دیگری را نیز دارد؛ از آن جمله این نقش نماد و نشانه‌ای از جان سپر نمودن امام علی (ع) بوده که محبت و دوستی ایشان به مثابه سپری محافظ و نجات‌دهنده انسان با ایمان از شر شیاطین است. بر سر در حرم امام علی (ع) کتیبه: « عَلِيٌّ حُبُّهُ جَنَّةٌ - قَسِيمُ النَّارِ وَ الْجَنَّةِ ؛ وَصِيٌّ الْمُصْطَفَى حَقًّا - إِمَامُ الْأَنْسِ وَ الْجَنَّةِ » نگاشته شده که معنای آن چنین است: «علی(ع) است که به حقانیت وصی مصطفی (ص) است و علی (ع) است که قسمت کننده آتش و بهشت است، علی (ع) است که به حقانیت وصی مصطفی (ص) است و علی (ع) که امام جن و انس است» (رشاد و همکاران، ۱/۱۳۸۲: ۹۹۳). به طور کلی باید عنوان کرد که سپر به همراه شمشیر، بر روی سنگ قبور افراد شجاع، نترس و بی‌باک نقش می‌بسته است.

تصویر ۱۷: تنوع اشکال سپر بر روی سنگ قبور قوچ و شیر سنگی (مأخذ: نگارندگان)

Figure 17. The variety of shield shapes on the tombstones of ram and Lion Stone (authors)

۶-۷. نگاره گرز

شاید بتوان گرز را کهن‌ترین ابزار جنگی جهان به شمار آورد، چراکه هر چوبی برای شکار و پیکار ابزار مناسبی می‌توانسته باشد. کهن‌ترین و ساده‌ترین شکل گرزها، چماق چوبی کوتاهی با کره گردی در انتها بوده که از عصر حجر تا به امروز در شرق میانه به کار می‌رود (پوپ، ۱۳۸۷: ۲۹۷۸). به گواهی اوستا، این ابزار سلاح گروهی از ایزدان و فرشتگان آیین مزدیسنا، از جمله ایزد بهرام، ایزد سروش و ایزد هوم بوده است (جلودار و همکاران، ۱۳۹۴: ۲). گرز در اسطوره‌های ایرانی صورتی آیینی و نمادین یافته است. گرز ابزار نمادین نبرد و آویزش با اهریمنان است. در اوستا از گرز به عنوان ابزار نبرد ایزد مهر با اهریمن یاد شده است: «مهر توانمند تیرهای یک اندازه به پر شاهین نشانده، بدانان ببخشد. بدان هنگام که او سواره به سرزمین‌های مهر دروجان رسد، نخست گرز خویش را به اسبان و مردان نشانه رود و به ناگاهان اسب و سوار هر دو را به هراس دراندازد و به نیستی افکند» (اوستا، کرده ۲۵). آفریدون براندازنده دهاک ماردوش به یاری گرزۀ گاو سر، بر او می‌آشوبد و در پایان جهان نیز در هزاره آخر، گرشاسب یل، دهاک را با آن می‌کوبد و از پای درمی‌اندازد (قهرمانی، ۱۳۹۶: ۲۰۰). در مهریشست اوستا نیز ابزار جنگی مهر در مواجهه با دوزخیان، گرز معرفی شده و آن را این‌گونه توصیف می‌کند: «گرزی صد گره و صد تیغه بر دست گیرد و به سوی روان [همستار] نشانه رود و آنان را از پای در

افگند. گرز از فلز زرد ریخته و از زر سخت ساخته، که استوارترین و پیروزترین [پیروزی بخش‌ترین] رزم افزار است» (اوستا: مهریشت، کرده بیست و چهارم، بند ۹۶؛ به نقل از نیکویی و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۲).

یکی از معانی نمادینی گرز از شخصیت اسطوره‌ای رستم بر گرفته شده است؛ به طوری که رستم پس از تولد و ظهورش، گرز را با خود به همراه دارد که این گرز را گرشاسپ به وی سپارده است (آموزگار، ۱۳۸۸: ۶۳). به ارث بردن گرز گرشاسپ به نوعی به ارث بردن تمام بعد پهلوانی او به شمار می‌رفته است (شهری، ۱۳۹۴: ۱۳۲). بر این اساس گرز در اینجا نماد و نشانه‌ای از پهلوانی و نامیرایی قلمداد شده و به طور کلی تمامی معانی قدرت، بزرگی، شکوه، افتخار، دلیری را می‌توان برای این نقش بر روی سنگ قبور ادوار اسلامی ایران در نظر گرفت (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۸: اشکال نگاره گرز بر روی سنگ قبور قوچ و شیر سنگی (مأخذ: نگارندگان)

Figure 18. Shapes of the mace on the tombstones of Koch and Lion (authors)

جدول شماره ۱: نقوش متنوع قرار گرفته بر روی سنگ قبور مورد مطالعه و نماد شناختی آنها

Table 1. Various motifs placed on the studied tombstones and their symbolism (authors)

ردیف	سنگ قبر	موقعیت مکانی	نگاره	نمادشناسی نگاره	تصویر نگاره	تصویر سنگ قبر
۱	قوچ سنگی	عجب شیر	شمشیر، تیر و کمان، شکارچی و گوزن	قدرت، شجاعت، تکامل، نماد امام علی و عالی رتیبگان		
۲	قوچ سنگی	موزه تبریز	تیر و کمان	قدرت حیات و نیروی معنوی، آمادگی، یابری		
۳	قوچ سنگی	موزه تبریز	خنجر	نشانه جنگجویی، نابودکننده، مردانگی، زورمندی		
۴	قوچ سنگی	موزه نخجوان	شمشیر	نماد امام علی و عالی رتیبگان، قدرت، مقاومت، شجاعت		
۵	قوچ سنگی	موزه نخجوان	شمشیر	نماد امام علی و عالی رتیبگان، قدرت، مقاومت، شجاعت		
۶	قوچ سنگی	موزه مراغه	سپر و شمشیر	نماد مبارزه، قدرت، محافظت، نماد عالی رتیبگان، جنگاوری و جان سپر نمودن		

		نماد مبارزه، قدرت، محافظت، نماد عالی رتبان، جنگاوری و جان سپر نمودن	سپر و شمشیر	موزه مراغه	قوچ سنگی	۷
		نابود کننده، نشانه شخصیتی قدرتمند، جنگجو، زورمندی	خنجر	مراکان چاپاره	قوچ سنگی	۸
		قدرت حیات و نیروی معنوی، شخصیتی قدرتمند، جنگجو، زورمندی	تیر و کمان و خنجر	موزه مراغه	قوچ سنگی	۹
		مبارز فریال قدرت، محافظت، نماد جان سپر نمودن امام علی، کسب پیروزی، شجاعت	سپر		قوچ سنگی	۱۰
		دفاع و مقابله در برابر دشمن، قدرت، جهاد، شخصیتی قدرتمند، جنگجو، زورمندی	تفنگ و خنجر	چهار محال	شیر سنگی	۱۱
		شجاعت، قدرت، جهاد، مبارزه با اهریمن، پهلوانی، دلیری، بزرگی	سپر، شمشیر، گرز، تفنگ، عصا	لالی خوزستان	شیر سنگی	۱۲
		نماد مبارزه، قدرت، محافظت، نماد عالی رتبان، جنگاوری و جان سپر نمودن	شمشیر و سپر	لرستان	شیر سنگی	۱۳
		نماد امام علی و عالی رتبان، قدرت، مقاومت، شجاعت	شمشیر	ایذه	شیر سنگی	۱۴
		شجاعت، قدرت، جهاد، مبارزه با اهریمن، پهلوانی، دلیری	شمشیر، تفنگ، خنجر، گرز	هفشجان	شیر سنگی	۱۵
		شجاعت و قدرت، دلیری، پهلوانی، نماد امام علی، جنگاوری	شمشیر و گرز	چهار محال	شیر سنگی	۱۶
		نماد قدرت، دفاع و مقابله، جهاد، مبارزه جویی	تفنگ	الیگودرز	شیر سنگی	۱۷

		نماد مبارزه، قدرت، محافظت، نماد عالی رتبگان، جنگاوری و جان سپهر نمودن	شمشیر و سپر	لرستان	شیر سنگی	۱۸
		نماد امام علی و عالی رتبگان، قدرت، مقاومت، شجاعت	شمشیر	ایذه	شیر سنگی	۱۹
		نماد قدرت، دفاع و مقابله، جهاد، مبارزه جویی	تفنگ	لرستان	شیر سنگی	۲۰

جدول شماره ۲: مقایسه تطبیقی نمادشناسی فرم سنگ قبور قوچ و شیر سنگی و نقوش قرار گرفته بر بدنه آنها

Table 2. Comparative of the symbology of the shape of the ram and stone lion tombstones and the motifs placed on their bodies (authors)

ردیف	نوع سنگ قبر	نماد شناختی سنگ قبور	نقوش فرعی سنگ قبور	نماد شناختی نقوش فرعی
۱	قوچ سنگی	قدرت، شوکت، منزلت، جایگاه اجتماعی، پادشاهی، فرمانروایی، رهبری، شکست ناپذیری	شمشیر، کمان، خنجر، گرز، شکارگر، گوزن،	ثروت و قدرت، شجاعت، منزلت، دلیری، پهلوانی، اتحاد، برجستگی، جایگاه اجتماعی، سلطنت، نماد پادشاهی و بزرگی
۲	شیر سنگی	نماد امام علی، بزرگی، شجاعت، برجستگی، دلاوری، سلطنت، قدرت شوکت	شمشیر، تفنگ، کمان، خنجر، گرز، شکارگر،	نماد بزرگی و قدرت، نماد امام علی، نماد عالی رتبگان، منزلت اجتماعی، شجاعت، بزرگی، مبارزه و ...

۸. نتیجه

سنگ قبور گورستان‌ها و نقوش تزئینی قرار گرفته بر روی آنها، با توجه به ماندگاری و مقاومت آن در طول قرون متمادی، یکی از مهم‌ترین منابع در ارتباط با جامعه‌شناختی تاریخی و بررسی هنرهای تزئینی و نقش‌مایه‌ها در فرهنگ و هنر ایران به شمار می‌روند. با ظهور دین مبین اسلام و در همان ابتدا سنگ قبور بسیار ساده بوده و مسلمانان تنها به نقر و حکاکی نام و نشان متوفی بر روی این دسته از آثار اکتفا می‌کردند. در همین باب و در راستای تأثیرات اسلامی و تبرک نمودن گورستان‌ها و طلب رستگاری برای متوفی، حجاری آیات قرآن (با خط کوفی) آغاز گردید و به مرور زمان از قرون سوم و چهارم هجری سنگ قبرها با نقوش گیاهی، هندسی و انواع کتیبه‌ها (با خطوط مختلف) تزئین شدند. اگرچه پس از طلوع اسلام، مجسمه‌سازی بنا به ضرورت نادیده گرفته شد، اما نقوش نمادین و رمزها همچنان در اعصار مختلف اسلامی ادامه یافتند و در کنار کتیبه‌های روی سنگ قبور، نقش و نگارهای متنوعی نیز در گورستان‌های دوران اسلامی و بر بدنه سنگ‌مزارها مورد استفاده قرار گرفتند. به طور کلی در طی چهارده قرن دوران اسلامی ایران، بنا بر اعتقادات و باورهای مذهبی و فرهنگ و جغرافیای هر منطقه، سنگ قبور متنوعی در اشکال و ابعاد مختلف مورد استفاده قرار گرفته که

می‌توان به سنگ قبور افراشته، سنگ قبور محرابی، سنگ قبور ساده عمودی، سنگ قبور صندوقی، سنگ قبور گهواره‌ای، سنگ قبور قوچ شکل، شیرهای سنگی، سنگ قبور اسب شکل و .. اشاره کرد. از جمله مهم‌ترین این دسته از سنگ قبرها از منظر معناشناختی و باورهای اسطوره‌ای، قوچ‌ها و شیرهای سنگی هستند که عموماً در نیمه غربی ایران و بالأخص در شمال‌غرب و غرب ایران یافت می‌شوند. شکل و هیبت این سنگ قبرها، علاوه بر معانی اسطوره‌شناختی و کهن‌الگویی نسبت به هنر و آیین ایران باستان، نمادی از قدرت، صلابت، شجاعت، بزرگی، جایگاه اجتماعی و ابهت شخص متوفی هستند. نکته جالب توجه در ارتباط با سنگ قبور قوچ و شیر، این است که در کنار فرم ظاهری این سنگ مزارات، نقوش و تزئینات کنده‌شده بر روی آنها نیز تماماً بازگوکننده همان معانی می‌باشند. نقوش تفنگ، شمشیر، خنجر، اسب و سوارکاری، سپر، شلاق، تیر و کمان، صحنه شکار و عسا و ... مهم‌ترین و پرکاربردترین نگاره‌ها بر روی قوچ‌ها و شیرهای سنگی هستند. این نقوش که بیشتر جنگ‌افزارها را شامل می‌گردد، عموماً دارای معانی‌ای همچون: قدرت و شجاعت فرد متوفی، بزرگی و احترام، هیبت و شکوه، پهلوانی و دلیرمندی فرد متوفی و ... بوده که در یک نگاه کلی جایگاه و منزلت اجتماعی شخص متوفی را به تصویر می‌کشند. در نهایت می‌توان عنوان کرد تمامی مفاهیم و نمادهای نقوش قرار گرفته بر روی این دسته از سنگ مزارات، همان معانی فرم و شکل آنها را بازنمایی می‌کند و این نشان می‌دهد که هنرمند سنگ‌تراش با آگاهی کامل از معانی فرم سنگ‌قبرها و همچنین نقوش قرار گرفته بر روی آنها، به انتخاب این نقوش اهتمام ورزیده و در پی ارتباط و وابستگی بین فرم و نگاره در اثر هنری خود بوده است.

منابع

- آموزگار، ژاله، (۱۳۸۸)، *تاریخ اساطیری ایران*، تهران، سمت
- اخوان اقدم، نداء، (۱۳۹۳)، «تفسیر شمایل‌نگارانه صحنه‌های شکار در ظروف فلزی ساسانی»، *کیمیای هنر*، سال سوم، شماره ۱۲: صص ۵۰ - ۳۳.
- اوستا، (۱۳۷۱)، *کهن‌ترین سرودها و متن‌های ایرانی*، گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه، ۲جلد، ویرایش دوم، تهران، مروارید.
- بزرگ‌نیا، زهره، (۱۳۸۹)، «سنگ‌های مزار در گورستان‌های کهن»، *مجله معمار*، شماره ۶۳: صص ۹۱ - ۸۴.
- بیگدلی، محمدرضا، (۱۳۶۹)، *ترکمن‌های ایران*، چاپ اول، تهران، لیتوگرافی تهران تایمز.
- پوپ، آرتور، (۱۳۸۷)، *سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز*، تهران، علمی و فرهنگی.
- تناولی، پرویز، (۱۳۸۸)، *سنگ قبر*، چاپ اول، تهران، بن‌گاه.
- تناولی، پرویز، (۱۳۹۲)، *تاریخ مجسمه‌سازی در ایران*، چاپ اول، تهران، نظر.
- جلالی، شراره، جوانی، اصغر، قانی، افسانه، (۱۳۹۷)، «معرفی برخی مؤلفه‌های محتوایی و ساختاری نقش‌مایه قوچک در قالی ترکمن»، *پژوهش هنر*، سال هشتم، شماره شانزدهم: صص ۲۷ - ۴۰.
- جلودار، محبوبه، حسینی، هاشم، شاطری، میترا، (۱۳۹۴)، «بررسی کاربرد گرز در دوره صفویه، دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران»، دوره دوم، دانشگاه بیرجند، اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری خراسان جنوبی: صص ۱۵ - ۱.
- حمزه نژاد، مهدی، خراسانی مقدم، صبا، (۱۳۹۱)، «گونه‌شناسی مزارهای اسلامی در ایران، بر اساس مفاهیم قدسی تشبیه، تنزیه، جمال و جلال»، *مطالعات معماری ایران*، شماره ۲: صص ۱۰۹ - ۱۲۸.
- خزایی، محمد، (۱۳۸۰)، «نقش شیر، نمود امام علی در هنر اسلامی»، *کتاب ماه هنر*، شماره ۳۱ - ۳۲: صص ۳۷ - ۳۹.
- خسرونژاد، پدram، (۱۳۷۷)، «سنگ‌های مزار از پنجره مردم‌شناسی هنر»، *کتاب ماه هنر*، شماره ۱: صص ۲۳ - ۲۶.
- دادور، ابوالقاسم، مؤذن، فرناز، (۱۳۸۸)، «بررسی نقوش بافته‌های بختیاری»، *فصلنامه گلجام*، شماره ۱۳: صص ۳۹ - ۵۸.

ذکاء، یحیی، (۱۳۴۴)، «تاریخچه تغییرات و تحولات درفش و علامت دولت ایران، از آغاز سده سیزدهم هجری قمری تا امروز»، هنر و مردم، شماره ۳۸: صص ۲۱ - ۲۹.

ذوالقرنین، دکن، (۱۳۹۲)، *دانشنامه جهان اسلام*، ترجمه غلامعلی حداد عادل، تهران، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. رسمی، عاتکه، (۱۳۹۱)، «نقش ایرانیان در پیدایش نماد پزشکی»، *فصلنامه تاریخ پزشکی*، سال چهارم، شماره دهم: صص ۶۷ - ۳۳. رشاد، علی اکبر، (۱۳۸۴)، *دانشنامه امام علی*، جلد اول، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و ارشاد اسلامی. رضا دوست، کریم، مومبینی، محمدعلی، (۱۳۹۰)، «بررسی عوامل مؤثر بر به کارگیری رنگ‌ها در صنایع دستی ایل بختیاری»، *مطالعات ایلات و عشایر*، سال اول، شماره اول: صص ۸۷ - ۱۱۲.

سرلو، خوان ادوارد، (۱۳۸۸)، *فرهنگ نمادها*، ترجمه مهرانگیز اوحدی، تهران، داستان. شهروئی، سعید، (۱۳۹۴)، «رستم، شخصیتی اسطوره‌ای یا حماسی»، *ادب پژوهی*، شماره سی و سوم: صص ۱۲۷ - ۱۶۱. علی‌نژاد، روجا، (۱۳۹۳)، «سفیدچاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان»، *نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی*، دوره ۱۹، شماره ۲: صص ۴۹ - ۵۶.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۴)، *شاهنامه*، جلد ۱ و ۲، تصحیح ژول مل، تهران، سخن. قربانی، عاطفه، یزدانی راد، علی، براتی ارداجی، طاهره (۱۳۹۷)، «بررسی اسطوره و نماد قوچ در هنر ایران باستان با محوریت قوچ‌های سنگی چهار محال و بختیاری»، *دو ماهنامه تخصصی پژوهش در هنر و علوم انسانی*، سال سوم، شماره دو: صص ۵۶ - ۴۷.

قنبری عدیوی، عباس، (۱۳۹۳)، *شیر سنگی*، پژوهشی درباره شیر سنگی در بختیاری، شهرکرد، نیوشه. قهرمانی، فاطمه، (۱۳۹۶)، «نمادشناسی ابزار در شاهنامه فردوسی»، *فصلنامه زیبایی‌شناسی ادبی*، سال پانزدهم، شماره ۳۴: صص ۲۰۵ - ۱۸۱.

کارنگ، عبدالعلی، (۱۳۷۷)، *آثار باستانی آذربایجان*، جلد اول، تهران، انجمن آثار ملی. مختاریان، بهار، شکری، بهار، (۱۳۹۰)، «نقش قوچ در آیین‌های وابسته به ایزد بانوی بزرگ در لرستان»، *پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران*، سال ۱، شماره ۱: صص ۱۵۱ - ۱۳۵. مرشدی‌زاد، علی، (۱۳۸۷)، «نمادها و آیین‌ها در ایران پس از انقلاب و نقش آنها در همبستگی ملی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، ۳۶، سال نهم، شماره ۴: صص ۹۸ - ۷۳.

مولایی، چنگیز، (۱۳۸۲)، *بررسی فروردین‌یشت (سرود اوستایی در ستایش فرورها)*، تبریز، دانشگاه تبریز. نیکویی، علیرضا، بهزاد، برکت، معصومه غیوری (۱۳۹۴)، «بازنگری روایات تاریخی یزدگرد اول و بهرام پنجم با تأکید بر تحلیل انتقادی گفتمان»، *ادب پژوهی*، شماره سی و یکم: صص ۳۸ - ۹.

هال، جیمز، (۱۳۹۰)، *فرهنگ نگاره‌های نمادها در هنر شرق و غرب*، ترجمه رقیه بهزادی، تهران، فرهنگ معاصر. هال، جیمز، لوچیک، جوز، (۱۳۸۰)، *گلیم*، ترجمه شیرین همایون‌فر و نیلوفر الفت شایان، تهران، کارنگ. هفشجانی، سجاد، (۱۳۹۵)، *پژوهشی پیرامون نقوش آیینی سنگ قبرهای شهر هفشجان در استان چهارمحال و بختیاری ایران*، سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی، آلمان، برلین، صص ۱-۲۰.

همایی، جلال‌الدین، (۱۳۶۲)، *التفهیم الوائل ضاعه التنجیم*، تهران، بابک. هیس، هافمن رینولدس، (۱۳۴۰)، *تاریخ مردم‌شناسی*، ترجمه ابوالقاسم طاهری، تهران، ابن‌سینا. یاحقی، محمدجعفر، (۱۳۸۸)، *فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی*، تهران، فرهنگ معاصر.

یونگ، کارل گوستاو، (۱۳۵۲)، *انسان و سمبول‌هایش*، ترجمه ابوطالب صارمی، تهران، پایا. Ağasioglu, F. 2013. *DAŞBABA, TÜRKÜN DAŞ YADDAŞI*. Baki. Hərbi Nəşriyyat. 2013. *DAŞBABA, TÜRKÜN DAŞ YADDAŞI*. Baki. Hərbi Nəşriyyat. Akhavan-Aghdam, N. 2013. "Iconographical Interpretation of Hunting Scenes in Sassanid Metal Vessels", *Kimya- E- Honar*, third year, number 12: pp. 33-50. [In Persian]. Ali Nejad, R. 2013. "Safidchah, a profile beyond a cemetery", *Fine Arts - Visual Arts Journal*, Volume 19, Number 2, 49-56. [In Persian]. Amozgar, J. 2008. *Mythological History of Iran*, Tehran, Samt. [In Persian].

- Avesta. 1371. *the oldest Iranian hymns and texts*, report and research by Jalil Dostkhah, 2 volumes, second edition, Tehran, Morwarid. [In Persian].
- Bigdeli, M. 1990. *Turkmens of Iran, first edition*, Tehran, Tehran Times lithography. [In Persian].
- Bozorgnia, Z. 2010. "tombstones in ancient cemeteries", *Memar Magazine*, No. 63, 84-91. [In Persian].
- Dadvar, A, Mozen, F. 2008. "Investigation of Bakhtiari's Bayefte motifs", *Goljam Quarterly*, No. 13, 39-58. [In Persian].
- Ferdowsi, A. 1995. *Shahnameh*, Volumes 1 and 2, corrected by Jule Mel, Tehran, Sokhan. [In Persian].
- Ghahremani, F. 2016. "The Symbolism of Tools in Ferdowsi's Shahnameh", *Literary Aesthetics Quarterly*, Year 15, Number 34, 181-205.
- Ghazaryan, M. 1985. *Armenian Carpets*. Sovietsky Khudozhnik.
- Ghazaryan, M. 1985. *Armenian Carpets*. Sovietsky Khudozhnik.
- Ghorbani, A, Yazdani Rad, A, and Barati, T. 2017. "An examination of the myth and symbol of the ram in the art of ancient Iran, focusing on the stone rams of Chahar Mahal and Bakhtiari", *two monthly specialized research journals in art and humanities*, Third year, N: 2, 56-47. [In Persian].
- Hafeshjani, S. 2016. *a research on the ritual motifs of the tombstones of Hafeshjan city in Chaharmahal and Bakhtiari province of Iran*, the third international research conference in science and technology, Germany: Berlin. [In Persian].
- Hall, J, Luchik, J. 2010. *Glim*, translated by Shirin Homayoun Far and Nilufar Elfat Shayan, Tehran, Karang. [In Persian].
- Hall, J. 2011. *Pictorial Anthology of Symbols in Eastern and Western Art*, translated by Roghieh Behzadi, Tehran, Contemporary Culture. [In Persian].
- Hamze-Nejad, M. Khorasani Moghadam, S. 2013. "Typology of Islamic tombs in Iran, based on the sacred concepts of likeness, tanzieh, jamal and jalal", *Iranian Architectural Studies*, No. 2, 109-128. [In Persian].
- Hayes, H.R. 1961. *History of Anthropology*, translated by Abolqasem Taheri, Tehran, Ibn Sina. [In Persian].
- Homaei, J. 1983. *Al-Tafhim Al-Wael Ghaeh al-Tanjim*, Tehran, Babak.
- Jalali, S. Javani, A. and Qani, A. 2017. "Introduction of some content and structural components of the Quchak pattern in the Turkmen carpet", *Art Research*, 8th year, 16th issue, 27-40. [In Persian].
- Jolodar, M. Hosseini, H. and Shatari, M. 2014. "Investigation of mace use in the Safavid period, the second national archeology conference of Iran", *second session, Birjand University, General Department of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of South Khorasan*, 1-15. [In Persian].
- Jung, C.G. 1973, *Man and His Symbols*, translated by Abutaleb Sarmi, Tehran, Paya. [In Persian].
- Karang, A.A. 1998. *Antiquities of Azerbaijan*, first volume, Tehran, National Antiquities Association. [In Persian].
- Khazaei, M. 2008. "The role of the lion, the image of Imam Ali in Islamic art", *Book of the Month of Art*, No. 31 and 32, 37-39. [In Persian].
- Khosronejad, P. 1998. "Tombstones from the window of the anthropology of art", *Art Month book*, N: 1, 23-26. [In Persian].
- Margarian, A. H. 1986. *Introduction in: Azatian, V.G. Armenian Rugs*. Yerevan: Hayastan.
- Mokhtarian, B, Shokri, B. 2013. "The role of the ram in rituals related to the Great Lady in Lorestan", *Iranian anthropological researches*, year 1, number 1, 151-135. [In Persian].
- Mollaie, C. 2012. *a review of Farvardin Yasht (Avesta hymn in praise of the Furors)*, Tabriz, Tabriz University. [In Persian].

- Morshedizad, A. 2007. "Symbols and Rituals in Iran after the Revolution and Their Role in National Solidarity", *National Studies Quarterly*, 36, Year 9, Number 4, 73-98. [In Persian].
- Nikouei, A, Behzad, B, and Masoumeh G. 2014. "Reviewing the historical narratives of Yazdgerd I and Bahram V with an emphasis on the critical analysis of the discourse", *Adab Pazouhi*, No. 31, 38-9. [In Persian].
- Pope, A. 2008. *a tour of Iranian art from prehistory to today*, Tehran, scientific and cultural. [In Persian].
- Qarbari, A. 2013. *Stone lion, a research about stone lion in Bakhtiari, Shahrekord*. [In Persian].
- Rashad, A. 1384. *Imam Ali's Knowledge Book*, first volume, Tehran, Islamic Culture and Guidance Research Institute. [In Persian].
- Rasmi, A. 2013. "The Role of Iranians in the Emergence of Medical Symbols", *Medical History Quarterly*, 4th year, 10th issue, 33-67. [In Persian].
- Rezadoost, K. Mombeini, M.A. 2018. "Investigation of factors affecting the use of colors in Bakhtiari handicrafts", *Ilat and Nomadic Studies*, first year, first issue, 87-112. [In Persian].
- Ronnberg, A. Van Leeuwen, T. 2010. *The Book of Symbols. "Semiotics and Iconography"*, The Handbook of Visual Analysis, ed. Theo Van Lueewen and Carey Jewitt, Britain, Sage Publishers: 92-118.
- Ronnberg, A. Van Leeuwen, T. 2010. *The Book of Symbols. "Semiotics and Iconography"*, The Handbook of Visual Analysis, ed. *Theo Van Lueewen and Carey Jewitt, Britain, Sage Publishers*, 92-118.
- Serlo, J.E. 2009. *Culture of Symbols*, translated by Mehrangiz Ohadi, Tehran, Dostan. [In Persian].
- Shahroui, S. 2014. "Rostam, a mythical or epic character", *Adab Pozuhi*, number 33, 127-161. [In Persian].
- Streiter, O. Leonhard v. and Yoann G. 2007. *From Tombstones to corpora:TSML Goudin*. "For Research on language, culture, Identity and Gender Differences. PALIC21, Specific Asia conference on language information and computation.
- Streiter, O. Leonhard v. and Yoann G. 2007. *From Tombstones to corpora:TSML Goudin*. "For Research on language, culture, Identity and Gender Differences. PALIC21, Specific Asia conference on language information and computation
- Tanavoli, P. 2009. *Tombstone*, first edition, Tehran, Bengah. [In Persian].
- Tanavoli, P. 2012. *History of Sculpture in Iran*, first edition, Tehran, Nazar. [In Persian].
- Yahaghi, M.J. 2009. *the culture of myths and stories in Persian literature*, Tehran, Contemporary Culture. [In Persian].
- Zaka, Y. 1965. "The history of changes and evolutions in the sign and symbol of the Iranian government, from the beginning of the 13th century AH to today", *Art and People*, No. 38, 21-29. [In Persian].
- Zulqarnain, D. 2012. *Encyclopaedia of the World of Islam*, translated by Gholam Ali Haddad Adel, Tehran, Big Islamic Encyclopedia. [In Persian].

